

DOMINIKA PRUSZCZYŃSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

KULTUROWO-RELIGIJNY WYMIAR TATUAŻU W KOPTYJSKIM KOŚCIELE ORTODOKSYJNYM

1. Wprowadzenie. 2. Kształtowanie się tożsamości religijnej. 3. Historia, rola i typologia tatuażu. 4. Praktyka tatuowania ciała a aktualna sytuacja Kościoła w Egipcie. 5. Zakończenie

Słowa kluczowe: tatuaż, prześladowania religijne, Koptyjski Kościół Ortodoksyjny, Egipt, tożsamość religijna, wolność religijna

1. WPROWADZENIE

Przez wiele wieków egipskie chrześcijaństwo, a zwłaszcza Koptyjski Kościół Ortodoksyjny, nie przyciągało znaczącej uwagi jako przedmiot analiz i badań. Dopiero w lutym 2015 r., gdy światowe media rozpowszechniły drastyczne nagranie z Libii, przedstawiające brutalne zabójstwo 21 koptyjskich chrześcijan¹, ubranych w pomarańczowe kombinezony, dokonane przez zamaskowaną grupę mężczyzn, wielu zaczęło przyglądać się bliżej sytuacji egipskich chrześcijan. Zauważono, że wśród egipskich wyznawców Chrystusa dominuje postawa gotowości do obrony własnej wiary. Doświadczeni przez historię pozostają dumnie wierni swojej tożsamości religijnej.

Pogłębiane studia nad historią, rozwojem i tożsamością koptyjskiego chrześcijaństwa długo były podporządkowane innym pracom badawczym czy to z dziedziny

¹ Opisując to wydarzenie, bardzo często podaje się tylko stwierdzenie: „21 koptyjskich chrześcijan”. Jednak z szacunku dla ich postawy i odwagi w artykule zostaną podane ich imiona i nazwiska. Warto zwrócić uwagę, że jeden z nich nie był koptyjskim chrześcijaninem, a obywatelem Ghany. Na plaży w Libii 15 lutego 2015 r. swoje życie oddali: Tawadros Youssef Tawadros, Maged Seliman Shehata, Hany Abd el Messiah, Ezzat Boushra Youssef, Malak (the elder) Farag Ibrahim, Samuel (the elder) Alham Wilson, Malak (the younger) Ibrahim Seniut, Luka Nagati Anis, Sameh Salah Farouk, Milad Makin Zaky, Issam Baddar Samir, Youssef Shoukry Younan, Bishoy Stefanos Kamel, Abanub Ayat Shahata, Girgis (the elder) Samir Megally, Mina Fayez Aziz, Kiryollos Boushra Fawzy, Gaber Mounir Adly, Samuel (the younger) Stefanos Kamel, Girgis (the younger) Milad Seniut, Matthew Ayariga, z Ghany. Zob. M. Mosebach, *The 21. A journey into the Land of Coptic Martyrs*, tłum. z niem. A.L. Price, USA–England–Australia 2020, 6–7.

egiptologii, czy islamistyki, a wiele wskazuje na to, że im głębiej współcześni badacze analizują historię Kościoła koptyjskiego, tym coraz powszechniejsza staje się opinia o tym, że niektóre aspekty historii chrześcijaństwa trzeba by napisać na nowo, uwzględniając rolę, jaką odegrał w tej historii Koptyjski Kościół Ortodoksyjny².

Owszem, istnieje szereg artykułów lub opracowań, które podejmują temat genezy oraz historycznych trajektorii tej wspólnoty. Jednakże te dzieła często wykazują istotne luki w kontekście dostępności źródeł lub w pełnym zrozumieniu natury owej lokalnej wspólnoty chrześcijańskiej i jej wpływu na Kościół zachodni. Utrzymujące się postrzeganie Koptów jako mało interesującej wspólnoty chrześcijańskiej, zwłaszcza wśród badaczy katolickich, przekłada się na ograniczoną liczbę prowadzonych analiz w tym obszarze.

Metodą badawczą przyjętą podczas pracy nad artykułem jest podstawowa analiza historyczna okresu prześladowań w Koptyjskim Kościele Ortodoksyjnym. Studium została poddana również aktualna sytuacja koptyjskich chrześcijan. Dodatkowo przeanalizowano zjawisko tatuazu religijnego, od jego pierwotnych przejawów aż po współczesność, uwzględniając również kontekst jego funkcji. W pracy zastosowano metodologię porównawczą, zwłaszcza w interpretacji rytuałów związanych z tatuazem religijnym w różnych kontekstach kulturowych. Ponadto, szczególną uwagę poświęcono analizie funkcji tatuazu w odmiennych społecznościach, z uwzględnieniem ich zróżnicowania i procesów ewolucyjnych.

2. KSZTAŁTOWANIE SIĘ TOŻSAMOŚCI RELIGIJNEJ

Tożsamość religijną w niniejszym artykule rozumie się jako: „wieloaspektowy sposób rozumienia oraz kształtowania własnej egzystencji, a także otaczającej rzeczywistości przez pryzmat osobistego doświadczenia wiary i wspólnotowych sposobów jej wyrażania w obrzędach i przekazie, religii, do której się przynależy”³. Niezmiernie ważnym aspektem tej tożsamości jest stosunek i odniesienie wiernego zarówno do siebie samego, jak i swoich braci i sióstr w wierze. Przyglądając się burzliwej historii Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego, możemy zauważyć, jak te relacje ewoluowały na przestrzeni wieków i jak poszczególne wydarzenia wpływały na sposób wyrażania wiary przez wyznawców tego Kościoła. Obserwacje i liczne źródła zaznaczają, że to właśnie „religia i wrodzona prawowierność” jest jednym z czynników, który zawsze jednoczył tę wspólnotę i utrzymał „czystość tradycji” aż do dziś⁴. Już sama ogólna analiza przebiegu prześladowań chrześcijan na terenie Aleksandrii podczas okresu rzymskiego⁵ ukazuje, jak te wydarzenia ukształtowały

² Por. A.S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich*, tłum. zbiorowe, Warszawa 1978, 12.

³ A. Różańska, *Kształtowanie się tożsamości religijnej młodzieży w sytuacji pluralizmu kulturowego i religijnego*, w: *Socjalizacja i kształtowanie się tożsamości – problemy i sugestie rozwiązań*, red. T. Lewowicki, B. Grabowska, A. Różańska, Cieszyn–Warszawa–Toruń 2008, 230.

⁴ Por. J.M. Czerski, *Liturgie Kościołów Wschodnich. Liturgia Kościoła Bizantyjskiego, Ormiańskiego i Koptyjskiego*, Opole 2009, 133.

⁵ Okres rzymski obejmuje lata 30 p.n.Chr.–395 p.Ch.

religijną tożsamość chrześcijan współczesnego Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego. Szczególny nacisk w artykule kładzie się na reakcje społeczności chrześcijańskiej na prześladowania oraz na ewolucję jej wierzeń i praktyk religijnych w odpowiedzi na to zagrożenie.

Tradycja Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego wskazuje, że chrześcijaństwo w Egipcie pojawiło się wraz z przybyciem tam św. Marka w okolicach 48 r.⁶. Oczywiście, trwają liczne dyskusje dotyczące tej daty i samego wydarzenia. Marek przybywa do Aleksandrii jako „twierdzy pogaństwa” – drugiego po Rzymie najważniejszego ośrodka społecznego⁷. Sam fakt tak wiekowego i apostołskiego rodowodu chrześcijaństwa w Egipcie znacznie wpłynął na poczucie dumy wśród Koptów. Innym wydarzeniem, mającym ogromny wpływ na poczucie dumy egipskich chrześcijan, jest ucieczka Świętej Rodziny z Palestyny do Egiptu⁸. Opowieści o podróży Maryi, Jezusa i towarzyszącego im Józefa przez ziemie Egiptu możemy przeczytać w licznych przekładach apokryficznych⁹. I choć trudno oddzielić dziś prawdę od apokryfu, to faktem jest, że echa tego wydarzenia przetrwały do dziś w kulturze i liturgii współczesnych egipskich chrześcijan zarówno wśród wiernych, jak i hierarchii Kościoła¹⁰ i w żadnym opracowaniu historii Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego nie może zabraknąć opisu wydarzeń związanych z ucieczką Świętej Rodziny do Egiptu.

Wracając do św. Marka, należy zauważyć, że tereny Aleksandrii okazały się dla niego z jednej strony ogromnym błogosławieństwem: religia i wierzenie, które ze sobą przywiózł, natrafiły na przyjazny grunt, który przyjmował jego słowa, z drugiej strony zaś to właśnie na tych ziemiach pierwszy biskup, męczennik i święty Aleksandrii poniósł męczeńską śmierć.

Szybki rozwój wspólnoty chrześcijan przyniósł również pierwsze poważne problemy. Przedstawiciele społeczeństwa Aleksandrii, zaniepokojeni tak nagłym rozprzestrzenianiem się myśli o monoteistycznym Bogu, nabierali coraz większego dystansu do nowej idei. Zaczęto postrzegać chrześcijan jako tych, którzy, wprowadzając swoje zasady, buntują mieszkańców Aleksandrii przeciwko tradycji i ustalonym znaczeniu cesarstwa. W konsekwencji ten strach przed zmianami przyniósł pierwsze w dziejach egipskiego chrześcijaństwa prześladowania.

⁶ A.S. Atiya, dz.cyt., 22.

⁷ Aleksandria była uznawana za jedną z pięciu, obok Jerozolimy, Antiochii, Konstantynopola i Rzymu, historycznych stolic zjednoczonego świata.

⁸ A.S. Atiya, dz.cyt., 19–21.

⁹ Przykłady apokryficznych pism przedstawiających wydarzenie podróży Świętej Rodziny przez Egipt: *Ewangelia Dzieciństwa Tomasza* (II/III w. p.Ch.), *Ewangelia Pseudo-Mateusza* (VI w. p.Ch.), *Ewangelia Dzieciństwa Arabska* (V/VI w. p.Ch.) oraz *Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska* (VI w. p.Ch.).

¹⁰ „Boża obietnica dla Jego ludu zawsze się wypełnia; przepowiedział, że przybędzie na światłość i na szybkim obłoku i przyjdzie do Egiptu (Iz 19,1); a w owym dniu stanie ołtarz dla Pana pośród ziemi egipskiej i słup dla Pana na jej granicy (Iz 19,19). Obietnica ta wypełniła się wraz z ucieczką Świętej Rodziny przed tyranem Herodem, aby znaleźć schronienie wśród pogan. W ten sposób Jezus Chrystus przybył w dzieciństwie do Egiptu, aby samemu położyć kamień węgielny swojego Kościoła w Egipcie, który stał się jedną z czterech głównych «stolic» na świecie, wśród kościołów Jerozolimy, Antiochii i Rzymu, do których później dołączyła «stolica» Konstantynopola” (tłumaczenie własne). Cytat za: T.Y. Malaty, *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria Egypt 1993, 5.

Od tamtej pory chrześcijanie w Egipcie doznawali prześladowań ze strony wielu władców¹¹.

Pierwsze prześladowania zainicjowało samo społeczeństwo egipskie, a nie aktualnie panująca władza. Był to prawdopodobnie jedyny taki przypadek prześladowań wyznawców Chrystusa na terenach Egiptu¹².

Po śmierci swojego pierwszego patriarchy¹³ wspólnota chrześcijan egipskich rozwijała się we względny spokój, jednak jej działania były już mniej spektakularne i celowo ukryte. Ten stan pokoju trwał aż do czasu dwunastego patriarchy, Demetriusza, panującego w latach 188–230. Wtedy też po raz pierwszy chrześcijanie na tych terenach byli prześladowani w sposób zorganizowany z nakazu władz państwowych¹⁴. W latach 193–211 panujący cesarz Septymiusz Sewer wydał dekret karzący śmiercią konwertytów na chrześcijaństwo. Na mocy edyktu z 202 r. zamknięto rozwijającą się szkołę aleksandryjską, a chrześcijanom zabrano wszelkie dotychczasowe przywileje. Jednak ta zorganizowana akcja wyrugowania chrześcijaństwa z ziemi egipskiej się nie powiodła. Pod koniec panowania Septymiusza Sewera liczba biskupstw znacząco wzrosła¹⁵. Następca Sewera miał ambiwalentny stosunek do chrześcijan. Jego nastawienie uspokoiło sytuację i nadszedł krótki czas względnego pokoju. W latach 249–251 na tronie cesarstwa zasiadł Decjusz, który na nowo rozbudził falę agresji wobec chrześcijan¹⁶. Jego następca Walerian (252–260) kontynuował tę agresywną i pełną przemocy politykę. Wielu wyznawców Chrystusa wyrzekło się wiary, by ratować życie swoje i swoich rodzin¹⁷. Chrześcijanie mogli cieszyć się pokojem i rozwijać swoje społeczności dopiero po objęciu władzy cesarskiej przez Galiena (samodzielnie władał w latach 260–268), który w 262 r. wydał dekret o tolerancji religijnej. To był pierwszy okres w istnieniu chrześcijaństwa aleksandryjskiego, podczas którego wspólnota była akceptowana,

¹¹ Oczywiście należy zaznaczyć, że nie wszyscy rządzący Egiptem byli wrogo nastawieni do rozwijającego się chrześcijaństwa. W historii można wyliczyć kilka dłuższych okresów, kiedy to władcy wystosowali dekrety o tolerancji religijnej i przywrócili pełnię praw ówczesnym chrześcijanom. Pozytywne zmiany widoczne były również w czasach podboju i początku panowania Arabów w świecie egipskim. Chrześcijanie mogli wtedy czuć się względnie bezpieczni i powoli odbudowywać swoje świątynie i przynależność. Jednak taka względna wolność jest pewnym powieleniem schematu podbojów arabskich: początkowo podbita religia otrzymywała dość wysoki poziom wolności i tolerancji, a następnie po uspokojeniu się sytuacji zaczynały się prześladowania. Zob. A.S. Atiya, dz.cyt., 72.

¹² A.S. Atiya, dz.cyt., 25.

¹³ Pierwszym uznanym historycznie biskupem aleksandryjskim był Demetriusz (188–230). Euzebiusz z Cezarei wspomina jednak, że pierwszym biskupem i założycielem Kościoła w Aleksandrii był św. Marek, a jego pierwszym następcą był Annianos (*Historia Kościoła. O męczennikach palestyńskich*, tłum. z greckiego A. Lisiecki, Warszawa 2022). Nie jest to jednak prawda historyczna i funkcjonuje raczej jako legenda.

¹⁴ A.S. Atiya, dz.cyt., 25.

¹⁵ Tamże, 25–26.

¹⁶ Euzebiusz z Cezarei opisuje, jak wyglądały krwawe prześladowania wyznawców Chrystusa za panowania Decjusza. W krótkich opisach przedstawia męczeńską śmierć konkretnych osób, takich jak: Starzec Metras, chrześcijanka o imieniu Kwinta, „sędziwa dziewica” Apolonia czy Serapion. Każda z tych krótkich opowieści przedstawia niezwykle brutalną śmierć broniącego wiary chrześcijanina, dz.cyt., ks. VI, cz. 41.

¹⁷ Por. A.S. Atiya, dz.cyt., 26.

świątynie działały oficjalnie i rozpoczęto zwracanie zagarniętego wcześniej mienia¹⁸. Ten okres spokoju sprawił, że wyznawcy Jezusa odbudowali nie tylko swoje świątynie, ale również poczucie bezpieczeństwa i wspólnoty. Jednak szczyt prześladowań cesarskich dopiero miał nadejść wraz z cesarzem Dioklecjanem (284–305) i jego następcą Maksyminem Dają (305–313). Wtedy to kształtująca się jeszcze tożsamość Koptów została naruszona przez doznawane cierpienia. Liczba tych, którzy oddali swoje życie w imię Chrystusa, była ogromna, niektóre źródła¹⁹ podają, że dochodziła aż do miliona męczenników, choć bardziej prawdopodobnymi liczbami są od stu czterdziestu do ośmiuset tysięcy.

Pod wpływem krwawych prześladowań Koptowie przyjęli nowy kalendarz według Ery Męczenników (*Anno Martyrum*). Pierwszym rokiem tego kalendarza jest data objęcia tronu przez cesarza Dioklecjana, czyli 284 rok²⁰.

I tak, już w tej krótkiej analizie historii Egiptu widzimy pierwsze „kamienie milowe” kształtujące współczesną tożsamość religijną Koptów.

Aby jednak w pełni zrozumieć aktualną sytuację egipskich chrześcijan, należy pokrótce spojrzeć na VII wiek i moment podboju arabskiego. Wraz z nadejściem islamu rozpoczęła się nowa era dla Koptów. Początkowo najeźdźcy islamscy byli traktowani jako wyzwoliciele spod prześladowań religijnych podczas rządów Cesarstwa Bizantyjskiego²¹. Niestety, wiara Koptów została wystawiona na ogromną presję, której po części nie zdołała się oprzeć. Narzucenie praw muzułmańskich²² i chęć uniknięcia płacenia przymusowych podatków²³ przez chrześcijan przyczyniły się do masowego porzucania wiary chrześcijańskiej na rzecz islamu. Egipt powoli przestawał być krajem chrześcijańskim²⁴. Dominacja islamska, która trwa do dzisiaj, jest okresem bardzo nierównym. Początkowa tolerancja chrześcijaństwa przerodziła się w wyzysk finansowy, a następnie w przemoc religijną, której niektóre formy możemy spotkać nawet aktualnie.

Pomimo licznych konwersji Koptowie jako społeczność chrześcijańska przez wieki wypracowali zdolność asymilacji z założeniami polityki islamskiej, nie tracąc przy tym swojej tożsamości religijnej²⁵. Silne poczucie przynależności i wspólnoty wzmacniają zrodzone na przestrzeni wieków rytuały i zwyczaje, a jednym z nich jest wykonywanie tatuażu religijnego.

¹⁸ Tamże, 26.

¹⁹ Tamże, 27.

²⁰ Tamże, 28.

²¹ I.E. Smolińska, *Symbolika krzyża w arabskojęzycznej literaturze religijnej i obrzędowości Koptów*, Łódź 2008, 34.

²² Chodzi tu przede wszystkim o obowiązek wychowania dziecka w wierze muzułmańskiej, jeżeli urodziło się w małżeństwie mieszanym (gdy jedno z rodziców jest wyznania islamskiego).

²³ Koptowie byli zobowiązani do płacenia powszechnego podatku zwanego *charadż* oraz podatku zwanego pogłówny (*dżizja*), do których byli zmuszeni wszyscy dorośli chrześcijanie. Zob. A.S. Atiya, dz.cyt., 71–72.

²⁴ Por. I.E. Smolińska, dz.cyt., 34.

²⁵ A.S. Atiya, dz.cyt., 73.

3. HISTORIA, ROLA I TYPOLOGIA TATUAŻU

Jedną z głównych potrzeb człowieka, wynikającą z jego natury, jest potrzeba przynależności. Ludzie od początków istnienia angażowali siły, by wyodrębnić swoją osobę spośród reszty wspólnoty, a z drugiej strony zdawali sobie sprawę, że niemożliwe jest funkcjonowanie samotnej jednostki. Potrzebowali zaznaczyć, że przynależą do konkretnej grupy, zwłaszcza w obliczu nadchodzącego niebezpieczeństwa. Jednym z pierwszych sposobów demonstrowania przynależności do większej zbiorowości było wykonywanie oznaczeń na ciele. Dzisiaj takie oznaczenia nazywamy tatuażami.

Samo słowo *tatuaż* pochodzi od słowa *tatu*, co w polinezyjskim oznacza *znak, pismo, malowidło*²⁶. Do Europy słowo to dotarło dzięki angielskiemu podróżnikowi Jamesowi Cookowi (1728–1779). Pierwszy raz zostało użyte przez tego odkrywcę w 1773 r. w jego dzienniku podróży dookoła świata²⁷.

Jak podaje internetowy *Słownik języka polskiego PWN*, tatuaż to „trwały rysunek lub napis na skórze człowieka lub zwierzęcia”²⁸. W bardziej rozbudowanej definicji, przytoczonej przez Mariusza Snopka, czytamy: „Tatuaż to celowy, dobrowolnie wykonany (poza niektórymi przypadkami, w których tatuaż jest formą przymusu) wzór na skórze za pomocą różnych technik, spełniający różne funkcje i mający różne znaczenie dla jego posiadacza. Wykonanie jego polega na wprowadzeniu barwnika pod gęsto nakłutą bądź naciętą skórę, najczęściej według uprzednio narysowanego bądź odbitego wzoru”²⁹.

O wielowiekowym istnieniu tej formy oznaczeń i dekorowania ciała świadczą liczne odkrycia archeologiczne.

19 września 2019 r. została odnaleziona mumia człowieka, który ponad 5000 lat temu zmarł w Alpach Ötztalskich na pograniczu Austrii i Włoch³⁰. Po wykonaniu szeregu specjalistycznych badań odkryto, że ciało odnalezionego człowieka pokryte jest licznymi znakami w formie linii pionowych i poziomych, wykonanych prawdopodobnie poprzez nakłucia skóry ostrym narzędziem nasączonym barwnikiem. Podejrzewa się, że nacięcia zostały wykonane ze względów leczniczych. Jednak badania nadal trwają i nie można w jednoznaczny sposób określić funkcji odnalezionych znaków na ciele „człowieka lodu”.

Tatuaże w swych pierwotnych formach miały przede wszystkim funkcje magiczne, lecznicze i zaznaczały przynależność danego osobnika do konkretnej grupy. Praktycznie od zawsze miały na celu identyfikację osoby i określenie jej funkcji w plemienu. I tak w skrócie przechodząc przez historyczne dzieje rozwoju tatuowania, mamy wiele przykładów ich form i funkcji.

²⁶ P. Szuppe, *Tatuaż w prehistorii, starożytności i kulturach plemiennych*, Nurt SVD 43/126 (2009) 2, 200.

²⁷ Tamże.

²⁸ <https://sjp.pwn.pl/sjp/tatuaż;2577636.html>

²⁹ M. Snopek, *Tatuaż. Element współczesnej kultury*, Toruń 2009, 18.

³⁰ W.A. Jr Murphy, Dz. Dieter, P. Gostner, R. Knapp, W. Recheis, H. Seidler, *The Iceman: Discovery and Imaging*, Radiology 226 (2003), 614.

W starożytnym Egipcie tatuaże znano już od okresu tynieckiego, czyli ok. 3100–2686 r. p.n.Ch. Odkryciem potwierdzającym długowieczność rytuałów tatuowania na tych terenach jest mumia Ameut, tebańskiej kapłanki Hathor (ok. 2000 p.n.Ch. – XI dynastia) z wykonanym ornamentem boga słońca na brzuchu³¹. Ciekawe jest, że większość odkryć wytatuowanego ciała dotyczy kobiet. Wytatuowane mumie z okresu Nowego Państwa (1570–1070 p.n.Ch.) są szczątkami kobiet, zazwyczaj artystek, takich jak: tancerki czy śpiewaczki lub prostytutki. Można wnioskować, że takie tatuaże miały na celu podkreślenie urody kobiety i zwrócenie uwagi na jej ciało³².

W Polinezji rytuał tatuowania łączy się ściśle z obrzędami inicjacji i dojrzewania. Tatuaże z tego regionu miały ogromne znaczenie w rytuałach religijnych i społecznych. Pełniły rolę ochronną zarówno przed zwierzętami, jak i złymi duchami³³.

Na kontynencie amerykańskim tatuaż znany był już w wielu kulturach prekolumbijskich, choćby w kulturach Moche (Peru), gdzie odnaleziono liczne źródła ikonograficzne i ślady tatuaży na mumiach³⁴. Najczęstszymi wzorami były krzyże, rzędy równoległych linii i motywy krat naniesione na skórę twarzy³⁵.

Na terenie dzisiejszej Japonii znany jest rytuał zwany *Irezumi*, co oznacza „wpuszczanie, wprowadzanie tuszu”. Prawdopodobnie pojawił się w czasach Jōmon (2000–300 p.n.Ch.) i miał funkcję przede wszystkim dekoracyjną i duchową, choć czasem był stosowany jako kara za przewinienia³⁶. Ten typ tatuażu odróżnia od odnalezionych w innych regionach świata to, że kompletny tatuaż japoński pokrywa całe ciało (w tym genitalia), a nie tylko wybrany obszar³⁷. Tę sztukę tatuażu praktykuje się do dziś.

Na kontynencie afrykańskim tatuaże występowały niezwykle rzadko³⁸. Można było je spotkać np. u plemion Pigmejów lub u Cyganów, którzy przywędrowali na tereny Egiptu z Azji. Wśród Cyganek tatuaż miał chronić przed „złym spojrzeniem”³⁹.

Również na terenach Grecji i Rzymu spotykane były przypadki tatuowania ludzkiego ciała. Naznaczanie ciała praktykowano głównie jako stygmatyzację zbiegłych niewolników. Tatuaże tego typu były często wykonywane na czole niewolnika i miały formę napisu, np.: „strzeż się zbiega” (*cave a fugitivo*), „pilnuj mnie, ponieważ uciekam, i oddaj mnie mojemu panu” (*tene me quia fugi et revoca me domino meo*) lub piętnowano takiego człowieka literą F⁴⁰.

³¹ P. Szuppe, art.cyt., 200.

³² Tamże.

³³ J. Wasilewska, *Tatuaż jako znak przynależności*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 107 (2017), 354.

³⁴ J. Wołoszyn, *Skaryfikacja, tatuaż i malowanie twarzy w kulturze Moche – propozycja typologii dla „naczyn portretowych”*, Świętówit 45 (2002) 4, 19.

³⁵ J. Wasilewska, art.cyt., 356.

³⁶ <https://www.tattooers.net/pl/a/japonski-tatuaż-irezumi-historia-znaczenie-galerie/> (dostęp: 24.02.2024).

³⁷ Tamże.

³⁸ Wynika to zapewne z problemu dostrzegalności tego typu znaków na ciele człowieka o bardzo ciemnej karnacji. Dotyczy to zarówno tatuaży kolorowych, jak i czarnych.

³⁹ J. Wasilewska, art.cyt., 358.

⁴⁰ P. Szuppe, art.cyt., 203–204.

Każda z przedstawionych powyżej społeczności używała oznaczeń ciała w zależności od potrzeb i rozumienia otaczającego ją świata. Jednak można zauważyć pewne schematy – które choć generalizują zjawisko – pomagają dostrzec pewne wzorce. We wspomnianych przykładach mamy tatuaże, które spełniają funkcje: ostrzegawcze, identyfikacyjne, magiczne, dekoracyjne, czy wreszcie religijne.

W niniejszym artykule, badając zjawisko tatuowania ciała przez koptyjskich chrześcijan, analizuje się przede wszystkim funkcję religijną tego rytuału. Pozostałe funkcje również można uznać za uzasadnione, jednakże mają drugorzędne znaczenie.

Aby uznać tatuowanie ciała za formę religijnej manifestacji, należy rozpoznać, czy dana aktywność wpisuje się w jedną z poniżej wymienionych kategorii:

- ma charakter rytualny: tatuaż wykonywany jest podczas religijnego rytuału;
- przedstawia symbolikę religijną: wzorem tatuażu jest symbol o tematyce religijnej;
- wytatuowany symbol oznacza przynależność do wybranej religijnej wspólnoty;
- tatuaż wyraża chwałę Bożą lub jego symbolika ma pomóc w obronie wyznawanej wiary⁴¹.

Analizując tatuaże koptyjskie w świetle powyższych kryteriów, można stwierdzić, że są przykładem rytuału, który ma charakter religijny.

Rozpoczynając omówienie znaczenia tatuażu religijnego w Koptyjskim Kościele Ortodoksyjnym, należy najpierw przyjrzeć się ogólnie kwestii tatuażu religijnego w perspektywie chrześcijańskiej. Tatuaż w chrześcijaństwie od wieków jest tematem dyskusji teologów i moralistów. Pierwsze wzmianki o tatuażach jako zakazanej formie rytuału znajdujemy w Księdze Kapłańskiej, gdzie czytamy: „Nie będziecie nacinać ciała na znak żałoby po zmarłym. Nie będziecie się tatuować. Ja jestem Pan” (Kpł 19,28). W Nowym Testamencie nie mamy odniesienia wprost do tatuowania, niemniej jednak św. Piotr w swoim Liście podkreśla potrzebę zdystansowania się od tego, co upiększa ciało na zewnątrz: „Ich ozdobą niech będzie nie to, co zewnętrzne: uczesanie włosów i złote pierścienie ani strojenie się w suknie, ale wewnątrz serca człowieka o nienaruszalnym spokoju i łagodności ducha, który jest tak cenny wobec Boga” (1 P 3, 3–4).

Zakaz tatuowania, wynikający ze słów zawartych w Księdze Kapłańskiej, miał służyć zachowaniu czystej wiary monoteistycznej. Starano się mocno zaznaczyć różnice pomiędzy wyznawcami tradycji judaistycznej a wszelkiej maści szamanami, wrózkami lub pogańskimi kapłanami. W środowisku niejudaistycznym, w dużej mierze pogańskim, tatuaże miały na celu wypędzanie złych duchów i przywoływanie dobrych, narzucanie lub odczarowywanie klątw, ochronę przed urokami lub czarami. Wszystko to mogło zagrozić utrzymaniu czystości wierzeń judaistycznych⁴².

⁴¹ L. Renaut, *Marquage corporel et signation religieuse dans l'antiquité. Thèse de doctorat, Ecole Pratique des Hautes Etudes 2004*, https://theses.hal.science/tel-00275245v1/file/_1_Texte.pdf (dostęp 3.03.2024), 409.

⁴² D. Żukowska-Gardzińska, *Przekraczanie siebie w ciele – znaczenie tatuażu w przestrzeni wiary i kultury*, *Kwartalnik Naukowy* 30 (2017) 2, 235.

Niemniej jednak już pierwsi chrześcijanie nosili na dłoniach lub czołach oznaczenia symbolizujące ich wiarę (np. jagnię, rybę, chryzmon⁴³), uznając je za element integrujący ówczesną wspólnotę⁴⁴. Co ciekawe, w ten sam sposób piętnowano wyznawców Chrystusa w Cesarstwie Rzymskim jako odstępców od poddaństwa cesarzowi i tym samym wykluczano ich ze społeczeństwa. Ci jednak upatrywali w tych znakach symbol cierpienia za wiarę i gotowości na męczeństwo w imię Chrystusa⁴⁵.

W XVI w., kiedy to rozpowszechniły się pielgrzymki do Ziemi Świętej, pojawiła się dobrowolna forma przyjmowania tatuaży. Pielgrzymi tatuowali swoje ciało symbolami religijnymi na pamiątkę odbycia tej podróży i dotarcia do upragnionego celu, a rytuał ten zachował się aż po czasy współczesne⁴⁶.

4. PRAKTYKA TATUOWANIA CIAŁA A AKTUALNA SYTUACJA KOŚCIOŁA W EGIPCIE

O aktualnym stanie egipskiego społeczeństwa oraz sytuacji religii chrześcijańskiej w tym kraju możemy przeczytać w licznych raportach organizacji zajmujących się badaniem prześladowań Kościoła. Jedną z takich instytucji jest Open Doors⁴⁷, międzywyznaniowa organizacja, która corocznie przygotowuje Światowy Indeks Prześladowań, rankingujący 50 państw, w których prześladowania są najbardziej dotkliwe. Na stronach Open Doors możemy przeczytać: „Naszym celem jest zwrócenie uwagi Kościołów, mediów, polityki oraz społeczeństwa na sytuację prześladowanych chrześcijan, będących wyznawcami różnych nurtów chrześcijańskich. Publikacja ŚIP (Światowego Indeksu Prześladowań) jest również wezwaniem do modlitwy i praktycznego zaangażowania na rzecz tych, którzy z powodu wiary w Chrystusa są dyskryminowani i prześladowani”⁴⁸.

Egipt w aktualnej edycji Światowego Indeksu Prześladowań zajmuje 38. miejsce (styczeń 2024). Obecnie krajem rządzi prezydent Abdel Fattah el-Sisi, który pełni tę funkcję od 2014 r. Sytuacja chrześcijan wydaje się względnie ustabilizowana, co można zauważyć w raportach Open Doors. W 2023 r. Egipt zajmował

⁴³ Chryzmon jest skrzyżowaniem dwóch greckich liter: chi (X) i rho (P), które są pierwszymi literami słowa ‘Chrystus’.

⁴⁴ J. Małocha, *Historia religijnego tatuażu koptyjskiego i jego znaczenie w kręgu kulturowym chrześcijan egipskich*, *Perspektywy Kultury* 32 (2021) 1, 16.

⁴⁵ L. Pac-Pomarnacka, *Tradycyjny tatuaż Chorwatów zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę jako wzór kultury fizycznej*, *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 18 (2018), 234.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Open Doors to organizacja zajmująca się monitorowaniem i wsparciem prześladowanych chrześcijan na całym świecie. Jej główne działania to zbieranie informacji na temat prześladowań chrześcijan oraz świadczenie pomocy humanitarnej, wsparcia psychologicznego i duchowego dla osób dotkniętych prześladowaniami. Organizacja ta zajmuje się także edukacją na temat problemu prześladowań religijnych i podejmuje działania na rzecz promowania wolności religijnej i praw człowieka.

⁴⁸ <https://www.opendoors.pl/przesladowania-chrzeszcijan/swiatowy-indeks-przesladowan> (dostęp: 12.02.2024).

35. miejsce, a w 2022 r. – 20. miejsce w Światowym Indeksie Prześladowań. Niestety, prawa człowieka, w tym te związane z wolnością religijną, nadal doświadczają tam głębokiego kryzysu.

Głównymi źródłami współczesnych prześladowań są:

- „islamski ekstremizm”⁴⁹;
- „paranoja dyktatorska”⁵⁰.

Aktualna pozorna stabilność sytuacji wpływa na zmniejszenie czujności i gotowości do obrony wiary u egipskich chrześcijan. Jednakże każda większa tragedia lub atak przypomina Koptom, że ich obowiązkiem jest być zawsze gotowym do obrony swojej wiary. Jednym z elementów wspomagających zachowanie tej świadomości jest tatuaż, wykonywany najczęściej w formie krzyża na nadgarstku prawej ręki. Początek rytuału tatuowania ciała symbolami religijnymi wśród Koptów można datować na VII w. i związany jest z najazdem Arabów na tereny egipskie⁵¹. Wówczas Koptowie musieli stawić czoła nowym wyzwaniom, takim jak masowa konwersja wiernych na islam lub pogorszenie się statusu życia Koptów w kontekście rosnących wpływów muzułmańskich.

Koptyjski Kościół Ortodoksyjny przez swoją burzliwą historię nazywa siebie „Kościółem męczenników”⁵². To właśnie na nich zwraca się głównie uwagę w liturgii i osobistych modlitwach. Szczególną rolę w tej historii odegrali ojcowie pustyni, którzy nierzadko nazywani są „nosicielami krzyża”⁵³. Głównym motywem koptyjskiego tatuażu zazwyczaj jest niewielki krzyżyk. Odnosi się to przede wszystkim do chęci naśladowania tych, którzy oddawali swoje życie w imię Jezusa Chrystusa i zostawali męczennikami. Oprócz różnorodnych form krzyża można spotkać wiele innych wzorów. I tak do symboli, które używane są do naznaczania swojego ciała przez Koptów, należą m.in.:

- 1) sceny biblijne, takie jak: ukrzyżowanie, zmartwychwstanie czy Boże narodzenie;
- 2) wizerunek Maryi;
- 3) wizerunki świętych i aniołów;
- 4) symbole chrześcijańskie: różnorodne wzory krzyży, postacie zwierząt;
- 5) wzory związane z inskrypcjami, np. imię „Jezus”, cytaty z Biblii⁵⁴.

⁴⁹ Według Open Doors Polska islamski ekstremizm w Egipcie przejawia się następująco: „Chrześcijanie często czują się obywatelami drugiej kategorii i są dyskryminowani w kontaktach z państwem. Państwo niechętnie przestrzega i egzekwuje podstawowe prawa chrześcijan. W niedawnej przeszłości doszło do kilku brutalnych ataków na chrześcijan, których sprawcami były militarne ugrupowania islamistyczne. W ciągu ostatnich pięciu lat nie doszło do ataków na dużą skalę, chociaż w ostatnich latach chrześcijanie byli mordowani przez działających samodzielnie radykałów”. <https://www.opendoors.pl/przesladowania-chrzeszcijan/swiatowy-indeks-przesladowan/opisy-krajow-przesladowan/egipt> (dostęp: 21.02.2024).

⁵⁰ Open Doors Polska tak opisuje „paranoję dyktatorską”: „Egipt ma długą tradycję rządów autorytarnych. Obecnie jest rządzony przez cywilny rząd kierowany przez byłego szefa armii Abdula Fataha Al-Sisiego. Wydaje się, że w świetle ogromnych bieżących wyzwań gospodarczych, politycznych, społecznych i w zakresie bezpieczeństwa, prawa człowieka i kwestie pluralizmu demokratycznego znajdują się nisko na liście priorytetów rządu. Co za tym idzie, wolność religijna chrześcijan jest zagrożona”, tamże (dostęp: 21.02.2024).

⁵¹ Por. J. Małocha, art.cyt., 17.

⁵² Por. I.E. Smolińska, dz.cyt., 119.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Więcej na temat zaproponowanego podziału i poszczególnych znaczeń wzorów zob.: J. Małocha, art.cyt., 20–21.

Asharaf S. Benyamin w swoim artykule⁵⁵ określa niektóre wzory tatuowane na ciele Koptów jako ikonostasy⁵⁶, dzięki którym w sytuacji, gdy mają uniemożliwioną modlitwę w świątyni, mogą modlić się, wpatrując się w obraz na swym przedramieniu. Stąd tego typu tatuaże są wykonywane w kierunku z góry na dół na wewnętrznej części przedramienia⁵⁷.

Wspomniany wyżej autor zauważa, że aktualnie tatuowanie krzyży nie jest praktyką religijną, lecz kulturową, opartą na religijnych przekonaniach⁵⁸. Jednak z rozmów ze współczesnymi Koptami wynika, że nie do końca można się zgodzić z przedstawioną tezą. Ich życie, kultura i relacje bazują na wierze i z wiary się wywodzą. Trudne jest oddzielenie religijności od kultury koptyjskiej. Jednak warto przytoczyć słowa A.S. Benyamina, który opisuje znaczenie tatuażu krzyża dla społeczności koptyjskiej: „Jest to widoczne przypomnienie, że pośród muzułmańskiej większości Koptowie reprezentują «inne» społeczeństwo. Krzyż wytatuowany na ręce nie jest jedynie symbolem, ale także swoistym dokumentem tożsamości”⁵⁹.

Bardzo częstą praktyką jest tatuowanie dzieci, by uczyć je od najmłodszych lat, że ich życie na trwałe połączone jest z krzyżem Chrystusa i Jego cierpieniem. Wybiera się wtedy zazwyczaj najbardziej dyskretny i najmniejszy wzór krzyżyka.

W raportach wspomnianej już organizacji pomocowej Open Doors można przeczytać wiele świadectw Koptów, którzy z dumą opowiadają o swoich motywacjach związanych z tatuowaniem swojego ciała. Oto jedno z przedstawionych w tym źródle wyjaśnień: „Pamiętam, jak w 2007 r., kiedy wracałam autobusem z pracy do domu, muzułmanin w autobusie rozżołościł się i splunął na ziemię, gdy zobaczył mój tatuaż z krzyżem na nadgarstku. Po tym dniu zdecydowałam się na kolejny tatuaż z krzyżem, bo jestem dumna z krzyża. Jest dla mnie symbolem zwycięstwa i siły. Posiadanie tatuaży wiąże się również z odpowiedzialnością. Tatuaż krzyża pokazuje, że jesteśmy chrześcijanami. Jesteśmy ambasadorami Chrystusa na ziemi. Skoro więc Duch Święty mieszka w naszych sercach, powinniśmy nie tylko okazywać naszą wiarę poprzez tatuaż, ale także poprzez nasze dobre uczynki [Hanna]”⁶⁰.

Tatuaż na przegubie prawej ręki zazwyczaj jest niewielki i można go dyskretnie ukryć, jeżeli zajdzie taka potrzeba. W przypadku jednak przymusu ujawnienia i umotywowania swojego działania wyznawaną wiarą jest wyraźny i trudny

⁵⁵ A.S. Benyamin, *Noszenie świętych – ikony na ciele Koptów*, Studia Kulturoznawcze 14 (2018) 1, 161–183.

⁵⁶ Ikonostas: „(gr. *eikón* oznaczające obraz oraz *stásis* czyli pozycja, umiejscowienie) – ściana z ikonami, która w cerkwi oddziela miejsce ołtarzowe (*swiatlyszcze*, sanktuarium, prezbiterium) od nawy (naos), przeznaczonej dla wiernych. Według nauki cerkwi prawosławnej sanktuarium jest symbolem nieba, miejsca szczególnego przebywania Boga. Tam kapłan sprawuje Boską Liturgię (prawosławie nie zna pojęcia mszy), tam znajduje się tabernakulum (*darochranitielnica*). Ikonostas zasłania przed oczyma ludzi to, co dla nich powinno być niewidoczne. Wierni mogą tylko spoglądać na wizerunki świętych i proroków”. https://www.malopolska.uw.gov.pl/doc/IKONOSTAS_konspekt.pdf (dostęp: 22.03.2024).

⁵⁷ Por. A.S. Benyamin, art.cyt., 168–169.

⁵⁸ Tamże, 166.

⁵⁹ Cytat za: tamże.

⁶⁰ <https://www.opendoors.org.za/christ-on-my-wrist/> (dostęp: 12.02.2024). Tłumaczenie własne.

do usunięcia. Koptowie, decydując się na wytatuowanie, są zazwyczaj świadomi, że może ich to narażać na ewentualne męczeństwo. W przypadku jakiegokolwiek konfrontacji z prześladowcą nie będą w stanie ukryć swojej religijnej tożsamości⁶¹.

5. ZAKOŃCZENIE

Niniejszy artykuł stanowi jedynie wstępne omówienie tematu, nie wyczerpuje go w całości. Przedstawione dane stanowią zaledwie punkt wyjścia dalszego zgłębiania zagadnienia tożsamości religijnej chrześcijan egipskich. Mimo to, nawet pobieżna analiza wydarzeń historycznych i aktualnej sytuacji Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego, ukazuje nam obraz Kościoła, który w obliczu zagrożenia jest gotowy, by stanąć w obronie swojej wiary, a poszczególni jego wyznawcy już od najmłodszych lat mają świadomość, że w każdej chwili ich wiara może być wystawiona na ciężką próbę, od której może nawet zależeć życie. Jak wspomniano we wstępie, historia Kościoła w Egipcie pozostaje w dużej mierze niezbadana, jednak sami Koptowie stanowią żywe świadectwo oddania swojego życia Chrystusowi i niezłomnego głoszenia Jego imienia. To świadectwo widoczne jest nie tylko w koptyjskich kościołach i miejscach modlitwy, ale również na ich własnych ciałach, gdy dumnie wyciągają dłoń, aby się przywitać z napotkanym człowiekiem, pokazując przy tym wytatuowany krzyż na nadgarstku jako znak ich siły i sensu życia.

BIBLIOGRAFIA

- Atiya, A.S., *Historia Kościołów Wschodnich*, tłum. zbiorowe, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1978.
- Benjamin A.S., *Noszenie świętych – ikony na ciele Koptów*, *Studia Kulturoznawcze* 14 (2018) 1, 161–173.
- Czerski J.M., *Liturgie Kościołów Wschodnich. Liturgia Kościoła bizantyjskiego, ormiańskiego i koptyjskiego*, Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2009.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościoła. O męczennikach palestyńskich*, tłum. z greckiego A. Lisiecki, Warszawa: Fronda 2022.
- Klempner L.J., *Blessed is Egypt my People: Recontextualizing Coptic Identity outside of Egypt*, Vrije Universiteit Amsterdam, 2016 <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/42164684/complete+dissertation.pdf> (dostęp 3.03.2024).
- Malaty T.Y., *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria Egypt: St George's Coptic Orthodox Church 1993.
- Małocha J., *Historia religijnego tatuazu koptyjskiego i jego znaczenie w kręgu kulturowym chrześcijan egipskich*, *Perspektywy Kultury* 32 (2021) 1, 9–26.
- Mosebach M., *The 21. A journey into the Land of Coptic Martyrs*, tłum. z niem. A.L. Price, USA–England–Australia: Plough Publishing House 2020.
- Murphy W.A. Jr., Dieter Dz., Gostner P., Knapp R., Recheis W., Seidler H., *The Iceman: Discovery and Imaging*, *Radiology* 226 (2003) 3, 614–629.
- Pac-Pomarnacka L., *Tradycyjny tatuaz Chorwatów zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę jako wzór kultury fizycznej*, *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 18 (2018), 228–243.

⁶¹ L.J. Klempner, *Blessed is Egypt my People: Recontextualizing Coptic Identity outside of Egypt*, Vrije Universiteit Amsterdam, 2016 <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/42164684/complete+dissertation.pdf> (dostęp 3.03.2024), 187.

- Renaut L., *Marquage corporel et signation religieuse dans l'antiquité. Thèse de doctorat*, Ecole Pratique des Hautes Etudes 2004, https://theses.hal.science/tel-00275245v1/file/_1_Texte.pdf (dostęp: 3.03.2024).
- Różańska A., *Kształtowanie się tożsamości religijnej młodzieży w sytuacji pluralizmu kulturowego i religijnego*, w: *Socjalizacja i kształtowanie się tożsamości – problemy i sugestie rozwiązań*, red. T. Lewowicki, B. Grabowska, A. Różańska, Cieszyn–Warszawa–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2008, 225–234.
- Smolińska I.E., *Symbolika krzyża w arabskojęzycznej literaturze religijnej i obrzędowości Koptów*, Łódź: Wydawnictwo Ibidem 2008.
- Snopek M., *Tatuaż. Element współczesnej kultury*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2013.
- Szuppe P., *Tatuaż w prehistorii, starożytności i kulturach plemiennych*, Nurt SVD 43/126 (2009) 2, 197–210.
- Wasilewska J., *Tatuaż jako znak przynależności*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 107 (2017), 351–372.
- Wołoszyn J., *Skaryfikacja, tatuaż i malowanie twarzy w kulturze Moche – propozycja typologii dla „naczyń portretowych”*, Świętowi 45 (2002) 4, 219–227.
- Żukowska-Gardzińska D., *Przekraczanie siebie w ciele – znaczenie tatuażu w przestrzeni wiary i kultury*, Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio 30 (2017) 2, 234–243.

Strony www:

Open Doors Polska: www.opendoors.pl

Tattooers: <https://www.tattooers.net/pl/a/japonski-tatuaż-irezumi-historia-znaczenie-galerie/>

https://www.malopolska.uw.gov.pl/doc/IKONOSTAS_konspekt.pdf

<https://sjp.pwn.pl/sjp/tatuaż;2577636.html>

THE CULTURAL AND RELIGIOUS DIMENSION OF TATTOOING IN THE COPTIC ORTHODOX CHURCH

Summary

The difficulties of practicing one's religion in the context of persecution have had and continue to have a significant impact on the formation of religious and social attitudes. This article presents the process of forming the religious identity of the Christian community in the face of persecution, using the example of the Coptic Orthodox Church. The analysis of this process aims to come closer to answering the question of how the sense of constant struggle for survival and preservation of faith affects this process in the face of religious persecution. The main issue of the article under discussion is the analysis of the ritual of religious tattooing. This ritual not only symbolizes devotion, but also represents a tangible expression of opposition to the threat of forced conversion or martyrdom during turbulent periods of persecution. The article aims to contribute to a deeper understanding of the complex interaction between religious identity formation and persecution in the Christian community.

Key words: tattoo, religious persecution, Coptic Orthodox Church, Egypt, religious identity, religious freedom

Nota o Autorce

Dominika PRUSZCZYŃSKA – studentka licencjatu kanonicznego na specjalizacji Teologia religii i ekumeniczna na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Przedmiot zainteresowań: wpływ prześladowań na rozwijanie się wspólnot religijnych i Kościołów chrześcijańskich, ze szczególnym naciskiem na Kościoły Wschodu.

Kontakt e-mail: dmpuszczynska@gmail.com